

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

HUKURI 2017

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 100

Memorandamu leyi yi na tipheji ta 13.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi ku aviwa ka xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	28–30 -Mahlamulelo yo hlawuleka/ lama thonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vuthari, leyi thonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	22–24 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	16–18 -Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	10–12 -Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	4–6 -Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo ka yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano
		25–27 -Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no thontha miehleketo -Miehleketo ya vuthari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	19–21 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	13–15 -Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlulukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlulukelanonnyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	7–9 -Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlulukelano wa mahungu	0–3 -A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvekile

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14-15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11-12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi talangi. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8-9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanelo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro tlhavula ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5-6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanayana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0-3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimo xa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona -Xi vumbiwile hi ndlela yo hlawuleka	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi ro tlhavula i ka mpimo wa le hansi
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkhlukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0-1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki
TIMARAKA TA 5						

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 18	15–18 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	11–14 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene	8–10 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	5–7 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–4 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwanga milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 12	10–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	6–7 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	4–5 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlenganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 12	10–12 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vuthari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	8–9 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene	6–7 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelake hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–5 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwanga milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 8	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu na na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hanshi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	17–20	13–15	10–11	7–8	0–5

MAAVELO YA TIMARAKA**XIYENGE XA A: XITSALWANA: TIMARAKA TA 50**

VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO	(VM):	30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	15
XIVUMBEKO	(X):	<u>05</u>
NTSENGO		<u>50</u>

XIYENGE XA B: XITSALWAMBIKO XO LEHA: TIMARAKA TA 30

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX):	18
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	<u>12</u>
NTSENGO		<u>30</u>

XIYENGE XA C: XITSALWAMBIKO XO KOMA: TIMARAKA TA 20

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO	(VMX):	12
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI	(RXV):	<u>08</u>
NTSENGO		<u>20</u>

MIMFUNGHO YA MAKOREKETELO

MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Nkhwati /ntila ehansi ka xihoxo xin'wana na xin'wana.
ll	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Ku kombisa mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.
↑	A a fanele a sungurile ehenhla ka mintila leyi a nga yi tlula.
←	A a fanele a sungurile eku sunguleni ka ntila eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu ka ntila eka tlhelo ra xinene.
/	Loko a hlanganisile marito.
⌋	Loko a hambanisile marito.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO**XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA SWITSALWANA****XIVUTISO XA 1****VAKAMBERIWA VA NGA TSALA SWIN'WANA SWA LESWI LANDZELAKA:****1.1 Ku sukela siku rero vutomi bya mina byi cincile.**

Mukamberiwa u languteriwa ku rungula leswi swi nga cinca vutomi bya yena eka siku rero. Ndzungulo lowu wu nga va wa ntsako kumbe wa mahlomulo.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

- Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke nkarhi lowu nga hundza.
- U ta boxa siku na ndhawu laha timhaka ti nga humelela kona.
- Nkarhi lowu ti nga humelela hi wona.
- Leswi swi nga humelela.
- Vanhu lava va khumbekaka.
- Leswi swi nga endla leswaku vutomi bya yena byi cinca nakambe. (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]**1.2 Ku hlawuleka ka nguva ya ximun'wana.**

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswi nga hlawuleka hi nguva ya ximun'wana.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

- Tin'hweti leti ku nga ta ximun'wana.
- Maxelo yo saseka.
- Ku leha ka siku.
- Migingiriko leyi vaka kona.
- Ku vonakala ka swiharhi leswi a swi chava xirhami.
- Ku saseka ka ntumbuluko. Xik.: ku hluka ka mirhi, swiluva, byanyi bya rihlaza.
- Matitwelo ya vanhu hi nguva leyi.
- Swiambalo na mihlovo leyi ambariwaka.
- Timpfula na ku tala ka milambu na madamu.
- Swakudya leswi talaka ku dyiwa hi nguva leyi. (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.3 Vurhangeri lebyi fumaka hi ku tshembeka byi endla leswaku tiko ri hluvuka.

Mukamberiwa u languteriwa ku andlala mianakanyo ya yena ehenhla ka nhluvuko lowu tisiwaka hi mafumelo yo tshembeka etikweni.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mianakanyo.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

- Ku kula ka ikhonomi.
- Ku kokeka ka rinoko ra vuvekisi bya matiko ya le handle.
- Ku tumbuluka ka mintirho.
- Ku hunguteka ka vugevenga.
- Ku hunguteka ka mapfhumba yo koxa vukorhokeri.
- Ku kula ka dyondzo etikweni.
- Ku ndlandlamuka ka nhlayo ya vapfhumba.
- Ku antswa ka vuhlayiseki.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.4 Ku saseka ka tiko ra Afrika-Dzonga.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela hi ku saseka ka tiko ra Afrika-Dzonga.

Xitsalwana lexi i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

- Ku saseka ka ntumbuluko eAfrika-Dzonga.
- Maxelo.
- Tinxaka ta vanhu lava va tshamaka eAfrika-Dzonga.
- Tindziminyingi leti ti vulavuriwaka.
- Rixaka ra nkwangulatilo.
- Vupfhumba eAfrika-Dzonga.
- Vunanga byo hambanahambana lebyi byi nga kona.
- Swakudya leswi dyiwaka eAfrika-Dzonga.
- Tindhawu ta vuhungasi.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.5 Kanela vunene na vubihi bya thekinoloji evuton'wini bya vanhu.

Mukamberiwa u languteriwa ku kanela vunene na vubihi bya thekinoloji evuton'wini bya vanhu.

Xitsalwana lexi i xa nkanelo

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

Vunene

- Thekinoloji yi olovisa ntirho.
- Ku nyika na ku ndlandlamuxa vutivi.
- Ku nyika mbuyelo wa kahle eka tikhamphani.
- Switirhisiwa swa le ndlwini. Xik.: swigwitsirisi na sw. na sw.
- Ku pfuna na ku olovisa eka timhaka ta vutshunguri.
- Ku hunguta mpfhuka loko swi ta eka swifambo.

Vubihi

- Ku endla leswaku vanhu va loloha.
- Ku engetela ku pfumaleka ka mintirho.
- Ku engetela vugevenga.
- Ku engetela ku xanisana hi ku tirhisa inthanete.
- Ku faya mindyangu ya vanhu loko swi ta eka tiselulafoni.
- Ku kucetela leswaku vanhu va nga ha vi na nkarhi swin'we.
- Ku onha mbangu.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.6 Ku pfumaleka ka mintirho ku vanga vugevenga laha tikweni. Pfumela kumbe u kaneta mhaka leyi.

Mukamberiwa u languteriwa ku pfumela kumbe a kaneta mhaka ya leswaku ku pfumaleka ka mintirho swi vanga vugevenga laha tikweni.

Xitsalwana lexi i xa mianakanyo.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka:

Ku pfumela

- Ku tsandzeka ku tihanyisa hikwalaho ka ku pfumaleka ka mintirho.
- Ku tsandzeka ku hlayisa mindyangu.
- Ku tsandzeka ku yisa vana na maxaka eswikolweni.
- Ku hlakaleriwa.
- Ku pfumala ndhawu yo tshama.
- Ku pfumala switirhisiwa swo karhi.
- Ku va vanhu va nga ringani hi xiyimo xa swa le mandleni hikwalaho ka xiyimo xa ikhonomi.

Ku kaneta

- Vanhu lava va nga emintirhweni hi vona va talaka ku endla vugevenga.
- Vugevenga byi vangiwa hi makwanga.
- Vukungundzwana lebyi byi endlwaka hi vanhu lava va nga na mintirho.
- Ku va u lo tekela mahanyelo yo biha ya vugevenga eka vatswari.
- Ku va vanhu va loloha ku tirha.
- Ku lava ku fuma hi ku hatlisa.
- Nkucetelo wa swidzidziharisi.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

- 1.7 1.7.1 Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso. A nga tsala xitsalwana xa ndzungulo, nkanelo, nhlamuselo, mianakanyo kumbe mavonelo.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Leswi movha lowu wu vulaka swona eka mukamberiwa.
 - Xivangelo xa ku va movha lowu wu tshikiwile.
 - Nxavo wa movha lowu.
 - Leswi movha lowu wu tirheke swona na lava va wu tirhiseke.
 - Tindhawu leti movha wu fambeke eka tona.
 - Leswi movha lowu a wu ta titwisa xiswona loko a wu ri munhu.
 - Ntirho wa mimovha ya xikhale hi tlhelo ro endla bindzu.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

- 1.7.2 Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso. A nga tsala xitsalwana xa ndzungulo, nkanelo, nhlamuselo, mianakanyo kumbe mavonelo.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Ntlangu lowu munhu loyi a wu tlangaka.
 - Leswi mbuyelo a wu fikeleriseke xiswona.
 - Nkoka wa mintlangu.
 - Mintlangu tanihi ntirhovutomi.
 - Leswi mintlangu yi nga antswisisaka xiswona rihanyu ra munhu.
 - Ku va mintlangu yi ndlandlamuxa miehleketo.
 - Ku va mintlangu yi hunguta vugevenga.
 - Leswi mintlangu yi hungasisaka xiswona no tisa ntsako eka mutlangi na vaakatiko.
 - Leswi mintlangu yi hlanganisisaka xiswona rixaka/tinxaka.
- (Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A:

50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA SWITSALWAMBIKO SWO LEHA

XIVUTISO XA 2

XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:

2.1 Papila ra xinghana.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela malume wa yena papila a kombela mali yo hakelela rendzodyondzo ra le xikolweni.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Adirese yin'we ya mutsari.
- Adirese leyi yi le henhla exineneni.
- Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari.
- Ku tsariwa xiloso eximatsini.
- Ku boxa mhaka ya ku kombela mali.
- Mahungu ya nkoka mayelana na rendzodyondzo.
- Nsariso.

[30]

2.2 Tsalwavutitivisi na papila ro seketela

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala tsalwavutitivisi na papila ro seketela swa Rex Maxavela leswi fambelanaka na ntirho lowu a wu kombelaka ku ya hi xinavetiso.

Tsalwavutitivisi i tsalwa leri munhu a ri tsalelaka vanhu lava a lavaka leswaku va n'wi thola. Eka rona vathori va fanele ku n'wi tiva va tiva na ntokoto wa yena.

Tsalwavutitivisi ri nga ha katsa na leswi landzelaka:

- **Vuxokoxoko bya vun'wini:** Xivongo, vito, nomboro ya pasi, adirese, riqingho, rimbewu, xiyimo xa swa vukati.
- **Vuxokoxoko bya swa tidyondzo:** Tidyondzo ta xiakhademi na ta ntirho.
- **Tindzimi leti a ti tivaka:** U ta kombisa ku va a tiva tindzimi hi ndlela yo kota ku ti vulavula, ku hlaya na ku tsala.
- **Ntokoto:** Ntokoto (loko wu ri kona) wa ntirho lowu a wu kombelaka.
- **Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko lebyi a byi andlaleke:** Mavito na tinomboro ta tiqingho ta tona.

Papila ro seketela

Leri i papila leri seketelaka leswi swi tsariweke eka tsalwavutitivisi na xivangelo xa ku va u rhumele tsalwavutitivisi.

- Papila leri ri na tiadirese timbirhi.
- Adirese ya mutsari yi le ka tlhelo ra xinene ehenhla. Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari naswona ku tsariwa siku hi ku tirhisa nomboro, ku landzela n'hweti leyi tsariwaka hi marito, ku hetelela lembe hi ku tirhisa tinomboro.

- Adirese ya muamukeri yi tsariwa eximatsini ehansi ka xiyimo xa muamukeri.
- Endzhaku ka ku tsala adirese ya muamukeri ku landzela xiloso.
- Endzhaku ka xiloso ku landzela nhlokomhaka.
- Ku landzela hungu ro kongoma ro kombela ntirho lowu navetisiweke ku tihela ku tsariwa na byin'wana vuxokoxoko lebyi byi nga tsariwangiki eka tsalwavutitivisi.
- Nsariso (Marito yo songa, mavito ya mutsari na nsayino).

[30]

2.3 Xiviko

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala xiviko hi vulavisisi lebyi a byi endleke mayelana na ku xwa ka vadyondzi va Giredi ya 12 endzhaku ka xikambelo xo tiringeta.

Xiviko xi fanele ku va na leswi landzelaka:

- Mavito ya mutsaleriwa.
- Nkongomelo wa xiviko.
- Xivangelo xa ku xwa ka vadyondzi.
- Muxaka wa vanhu lava vulavisisi byi endliweke ehenhla ka vona.
- Nhlayo ya vanhu lava vulavisisi byi endliweke ehenhla ka vona.
- Leswi a swi kumeke eka vulavisisi bya yena.
- Swibumabumelo.
- Mavito ya mutsari, siku na nsayino.

[30]

2.4 Mbulavulo

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala mbulavulo lowu a nga ta wu nyika hi ku yimela vadyondzikulobye eka nkhuvo wo lelana na mudyondzisi loyi a yaka eku wiseni endzhaku ka ku huma phenxeni.

Mbulavulo wu fanele ku va na leswi landzelaka:

- Mbulavulo wu fanele wu teka xivumbeko xa munhu loyi a nga eku vulavuleni.
- Wu fanele ku va na manghenelo, miri na mahetelelo.
- Wu fanele wu khavisiwa hi swikombiso, mintshaho, misavu na tinhlayonhlayo loko ti ri kona.
- Nkoka wa ntirho lowu mudyondzisi loyi a wu tirheke.
- Marito ya ku khutaza vadyondzisi lava va saleke.
- Marito ya ku lelana na mudyondzisi loyi.

[30]**NTSENGO WA XIYENGE XA B:****30**

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA SWITSALWAMBIKO SWO KOMA**XIVUTISO XA 3****3.1 Fulayara**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala a navetisa xibindzwana xa ku hlantswa mimovha.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala leswi landzelaka:

- Vito ra bindzu.
- Ndhawu laha bindzu ri nga kona.
- Minkarhi leyi bindzu ri tirhaka hi yona.
- Vutihlanganisi na n'wini wa bindzu.
- Ku tirhisa tifonto to koka rinoko.
- Hungu/vuxokoxoko bya leswi navetisiwaka.
- Yi fanele ku tekela enhlokweni mhaka ya RTNK (Ku koka **rinoko**, ku **tsakisa**, ku **naveta**, ku endla leswaku xi **kumeka**.)

[20]**3.2 Posikarata**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala posikarata leyi yaka eka MLfm a tivisa maxaka hi nkhuvo wo tlangela xivongo xa ka vona.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala leswi landzelaka:

- Adirese ya mutsari na lomu yi kongomisiweke kona.
- Xikongomelo xa xitiviso.
- Siku, n'hwetini na lembe.
- Ndhawu na nkarhi.
- Maambalelo.
- Migingiriko ya siku.
- Mavito ya murhambi.
- Vutihlanganisi.

[20]**3.3 Swiletelo**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swiletelo leswi nga ta tirhisiwa hi munghana wa yena loyi a sukaka edorobeni ra le kusuhi na le ka vona ku ta fika ekaya ka vona.

Mukamberiwa a nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Nhlamuselo ya laha doroba ri nga kona.
- Mpimanyeto wa mpfhuka ku suka edorobeni ku ya fika emutini wa ka vona.
- Switarata leswi nga ta tirhisiwa na ku hundziwa.
- Miako na tindhawu ta nkoka leti nga endleleni.
- Ku kombisa matlhelo na timheho.

[20]**NTSENGO WA XIYENGE XA C:
NTSENGO WA TIMARAKA:****20
100**